

Erna Fredriksson:

Det finns så många smultronställen, turistattraktioner här på Falbygden att visa för besökande, men också för att uppleva om och om igen av oss som bor här. Vi har besökt många intressanta platser i sommar på våra upplevelsevandringar. Men en som vi absolut inte får glömma är Falekvarna, den gamla kvarnbyn.

Om du färdas vägen från Falköping mot Jönköping så passerar du Falekvarna, då ser du kringlan/skylten som visar kvarnbyn. Gå upp och ta dig tid att besöka kvarnbyn.

Varför förresten inte göra det redan nu i mitt sällskap en timma framåt. Jag som ska vandra här i den gamla byn heter Erna Fredriksson och vid min sida har jag Gerd Sandberg Johansson, ordförande i Slöta Natur och Hembygdsförening och Margit Högrell som bor här i Mellomkvarn, en av kvarnarna och har mycket att berätta om denna miljö. Så jag är i mycket gott sällskap.

Falekvarna, som numera är en del av Slöta socken, var tidigare en särskild socken med egen kyrka. Kvarnbyn ligger utmed den bäck som rinner upp vid Gerumsberget och sedan letar sig ner för att förenas med Slafsan och så småningom mynna ut i Hornborgasjön. Här fanns inte mindre än 13 kvarnar igång under glansperioden, alltså var det en utpräglad kvarnby. Sträckan var bara 2 kilometer, så kvarnarna låg tätt och det gällde ju att ta vara på det vatten som fanns på det vattenfattiga Falbygden. Här låg de alltså de 13 kvarnarna med de magiska, härligt vackra namnen tycker jag, Nätereds kvarn, Bosebacken, Pilakvarn, Backekvarn, Herrekvarn, Mellomkvarn, Gläshagen, Örlids kvarn, Tomten, Bondehemmets kvarn och så Krusekvarn och sist Madkvarn. Alla med sin egen historia och med sin stora betydelse för både mjölnaren och för trakten omkring. Bönderna kom ju ganska så långt ifrån i den här torra trakten.

Ett par av de här kvarnarna, flera av dem finns kvar (6 st), men två av dem har räddats verkligen till eftervärlden och vi ska besöka dem idag. Tomtens kvarn och Mellomkvarn. Det är så många goda krafter som har samverkat till att så har skett. Så snart jag vek av från landsvägen och kom ner på den slingrande, lummiga vackra vägen hittade jag Tomtens kvarn som litet hukar ner i vägdiket. Kanske ligger den litet anonymt. Det enda man ser egentligen från vägen mest är det vackra taket på lagården. Ta dig tid, lämna bilen eller cykeln och gå runt hörnet på lagården och gå ner och besök kvarnen. Där öppnar sig en egen liten värld där nere. Vi ska vända tillbaka hit och göra det senare i programmet men nu fortsätter jag. För längre in på vägen där ligger Mellomkvarn och hit har jag kommit nu och det är här vi hör bruset ifrån bäcken. Bäckens som jag förresten aldrig har hört något namn på, det tycker jag är ganska märkligt. Mellomkvarn, en liten pärla till byggnad på den höga sockeln av kalkhällen, med den höga vackra trappan som är beväxt med nävan som blommar så vackert. Med liggande, rödmålat timmer upptill på kvarnen. Vi tittar på byggnaden och blir riktigt lyriska i den här omgivningen. Jag tycker den är en idyll. Och när du lyssnar till bruset från vattnet. Men kanske kände man inte så på den tiden när man bar de tunga säckarna med säd uppför den höga trappan med de många trappstegen. Eller kanske gjorde man det ändå, kanske kändes bördan lätt när man var tacksam för en god skörd och man nu hade allt slitet bakom sig. Inte minst det tunga arbetet med tröskningen.

Här sitter vi i en levande idyll idag. Här mals varje onsdagskväll när kvarnen är i bruk. Här serveras kaffe i det som en gång var en svinstia och nu är en trivsamt kaffestuga. Här bjuds vissa fredagskvällar på kulturprogram. Kvar är den gamla vackra lagården, här har funnits mejeri när det var levande lantgård en gång och kvar är också boningshuset där vi hittar ägarna Margit Högrell och hennes syster Birgit Barselius. Det är alltså många goda krafter som har samverkat för att bevara de här två kvarnarna. Slöta Natur och Hembygdsförening är de som ansvarar för driften idag, men det finns mycket av historia bakom. Det är både statliga och kommunala medel som har hjälpt till för att få det här till stånd. Det här kommer Margit att berätta om senare, men idén från början, den goda idén att ta vara på allt detta, att inte låta det förfaras, hur var det egentligen med det? Jag har bredvid mig då

som jag sa Margit Högrell, som bor här, som har vuxit upp med det här och har sprungit här och lekt som liten flicka med sin syster och du har mycket att berätta. Det är också ni två som har skänkt den här kvarnen och ingen kan som du Margit berätta om Mellomkvarn och kvarnens historia. Både långt tillbaka, hundratals år och hur det var i nutid när ni har levt här och växt upp här. Båda delarna är så spännande. Vi är nyfikna, Gerd och jag, på hur det var långt tillbaka i historien får vi be att du ger oss bakgrunden. Varsågod Margit.

Margit Högrell:

Tackar. Ja, min syster och jag vi är ju födda här på gården och har växt upp här och har ju starka känslor för detta. I all synnerhet som gården har varit i slakten sedan 1825 och vi vet att våra förfäder har kämpat och slitit för sin brödföda och inte haft det så lätt. Men vi är tacksamma idag att vi har fått detta i arv av våra föräldrar och kan på gamla da'r njuta av den här miljön. Men vad skulle detta arvet varit om inte andra hade hjälpt oss. Vår far hade stora bekymmer redan för hur det skulle bli med kvarnen och vi försökte väl litet att tala med Sven-Axel Hallbäck, som då var länsantikvarie och han hade redan upptäckt ravinen här nere i Falekvarna och hade intresse för den och samlade alla ägarna runt här till ett sammanträde och då fick vi ju tillfälle att skänka kvarnen till Slöta Hembygdsförening. Och hade inte riksantikvarieämbetet renoverat den och inte hembygdsföreningen trätt in, vad skulle vi gjort med detta vårt arv? Och därför känner vi en stor tacksamhet mot Slöta Hembygdsförening som lägger så mycket arbete här och oegennyttigt ser till att allt är i ordning. Det gläder oss väldigt mycket, och det här svinhuset hade vi gått och tittat på och tyckt att det var fallfärdigt totalt. Men mjölnaren, Sten Strandh, han hade visioner och undrade om man inte skulle kunna göra något åt det, och aldrig hade vi kunnat drömma om att det skulle bli så fint.

Ja, vi har ju idag väldigt stor glädje av att Slöta Hembygdsförening sköter om hela gården och att kvarnhjulet kan dunka och slå och att det finns en mjölnare i kvarnen. Det hade vi aldrig kunnat tänka oss. Och vi visste ju inte heller egentligen att historien går så långt tillbaka. Visst hade vi en aning om att det fanns stenåldersmänniskor här, för vår far har en gång hittat en liten kvarnstensöverdel ute på åkrarna, så vi har ju förstått att här har bott folk sedan stenåldern och mjöl har malts. Sedan så småningom har de ju lärt sig att använda skvaltkvarnar och sedan använda större vattenhjul för att få mera malt, men det finns ju inget dokumenterat tidigare utan vi kan bara tänka oss tillbaka med fantasin hur här har varit i byn. Den första dokumentationen som finns är från 1285 och då var det kaniken Karl på Saleby gård som skänkte en kvarn till biskopen i Skara. Och så vet vi också att 1399 så var det en änka som skänkte 2 kvarnar till Vadstena kloster. Men sedan 1400-talet så vet vi egentligen inte mycket utan det är först när vi kommer in på 1500-talet som det finns väldigt mycket dokumenterat och det beror ju på att uppströms ligger Orreholmens kungsgård. Det var ju så att de stora gårdarna ägde kvarnarna här nere, Orreholmen ägde många. Och då har vi ju papperen så tillvida att Erik XIV på den tiden gömde sig på Orreholmens gård tillsammans med Karin Månsdotter och levde ett högt liv och det gick nog många foror med mjöl nere ifrån Falekvarna upp till Orreholmen för han höll ett stort hov där. Sedan kom danskarna och då hade Erik XIV lämnat Orreholmen för att förbereda krig mot danskarna och då brände danskarna Orreholmen och sedan dundrade de som väl var förbi vår lilla by och brände Falköping. Så kom Johan III och vi kan ju inte här i Falekvarna känna någon så stor glädje över Johan III:es tid på Orreholmen, inte för att han byggde upp Orreholmen, för det var ju trevligt, men han anlade en stor damm där. Stenen till den dammen hämtade han här nere i Falekvarna vid rundkyrkan, så det finns inte något kvar, och idag så tänker vi att tänk om vi hade haft en liten rundkyrka här nere i byn, det hade inte varit så dumt.

Sedan kommer vi in på 1600-talet och då har vi redan då en karta över vår by här. Det låg redan då 13 kvarnar på denna sträcka, men de låg litet på andra ställen och de hade litet mer ålderdomliga namn än vad de har idag. Vår kvarn, här i Mellomkvarn, den kom in i jordregistret 1685 och då ägdes den av von Knorring på Saleby gård. Det var inte några bönder som hade sina kvarnar utan det var först på 1700-talet som bönderna fick äga kvarnar och då blev det också tullkvarnar. Förut hade ju de

stora gårdarna inte behövt betala skatt för det var frälsekvarnar. Då har vi läst i husförhören att här bodde så mycket folk nere i byn så vi undrar ju idag, vad levde alla dessa människor på.

Sedan vet vi ju då att bönderna började äga kvarnarna och vår släkt köpte denna kvarnen 1825. Men det var säkert inte lätt att leva på den för vi har papper ifrån 1839 då en av våra förfäder allra underdånigast anhöll hos kungliga befallningshavande att få mala på två stenpar. Det var en stor historia, häradsnämnden kom hit och det utlystes i kyrkorna och så mätte de upp kvarndamm, och kvarnhjul och vattenmängd tog de också reda på. Man fick mala med två stenpar höst och vår när tillgången av vatten var riklig.

Den här dammen uppe vid Orreholmen som jag talade om förut, den revs på mitten av 1800-talet därför att de ville utnyttja marken till sitt jordbruk och den hade ju varit en reservoar för kvarnarna här nere. Det blev en stor oro här nere bland allesammans och de hade sammankallat en gäldostämman och undrade hur detta skulle bli med vattnet. Men det bestämdes att ingen kvarn fick ha någon kvarndamm utan vattnet skulle rinna hela tiden så att alla kvarnarna kunde få mala. Och det blev nog så, jag tror aldrig att det blev någon osämja om detta utan det förflöt väldigt bra och det var mycket stor livlighet på 1800-talet. Alla kvarnarna var igång och man malde och folk kom långväga ifrån för att få mala, som Erna sa tidigare. Men sedan i början av 1900-talet så kom ju Trollhätte kraftverk med sin el och då fick ju bönderna tillfälle att skaffa sig egna gröpkvarnar och då förföll ju verksamheten väldigt mycket och en del kvarnar revs, en del lades ner och många malde för sitt eget behov bara. Eftersom vi nu sitter i Mellomkvarn så kan jag säga att här malde vi ända till 1939 då verksamheten lades ner. Tomtens kvarn däremot höll på till 1958 och även Madkvarn så det var ju ganska länge som kvarnverksamheten höll på.

Sedan föll byn i en Törnrosasömn. Det blev inte mycket från mitten av 1900-talet utan det var ju först när Sven-Axel Hallbäck började intressera sig för ravinen som intresset kom och det anlades en vandringsled 1979. Och det var då, som jag sa, som vi fick tillfälle att överlämna kvarnen till hembygdsföreningen. Det var för oss en stor glädje att någon ville intressera sig för detta.

Erna:

Nu har vi vandrat med Margit tillbaka hundratals år och hört den intressanta historien bakåt, men Margit, vi vet ju att du har också vuxit upp här och bott här sedan liten flicka och har bott här en stor del av ditt liv. Nutidshistorien kan ju för oss också te sig minst lika intressant. Vi sitter här idag, jag sa att det är en levande idyll men det måste ju ha varit så oerhört mycket mer levande när ni hade mejeri, ni hade djur och ni hade hela verksamheten här. Det finns säkert många barndoms- och ungdomsminnen härifrån.

Margit:

Ja, det var livlig verksamhet här och när jag tänker tillbaka så kanske jag minns mest när de kom med sin säd och när hästarna bands där vid trappan och det fanns en vattenho och när männen bar sina säckar upp för trappan och så minns jag också mycket väl morgnarna när mjölkskjutsarna kom hit med sin mjölk till mejeriet och mjölkflaskorna som lastades in. Och de stora mjölkkaren inne i mejeriet där man rörde mjölken för att sedan ysta och få ost. Det var ju en rundrörelse här på sätt och vis för att där vi nu sitter låg ju svinhusen och ifrån mejeriet så leddes vasslen hit ut till svinhuset i en ledning så att det var ju praktiskt på så sätt. Jag minns också detta med barndomen, det var hästar och ute på åkrarna var det inte tal om några fina maskiner som finns nu utan det var att köra hölass ifrån gårderna och det tillhörde väl våra barndomsnöjen att trampa hö. Det tror jag inte några barn idag vet vad det rör sig om, men tänk vad den fina klövern luktade gott när man gick och trampade hö uppe på rännan.

Erna:

När ni hade mejeri här, tillverkade ni smör och ost?

Margit:

Ja, det var både smör och ost, och det var ju Västgötaosten som var ganska så välkänd och vi ville gärna vara i mejeriet, men vår mejerska var inte särskilt glad när vi var där, det kan jag minnas. Vi åkte ut rätt så ofta (säger en skrattande Margit). Det var både smör och ost. Jag minns att det kom lastbilar också och hämtade osten, det var inte något centralt man sålde utan det hade vår far skaffat kunder och så sålde de. Jag minns också när grisbilarna kom och hämtade grisarna. Och det var också lastbilar som hämtade slaktsvinen.

Erna:

Det här tyckte jag var så intressant när du sa att ni hade majs som foder. Hade man verkligen det, det var ju import. Jag trodde man levde av det man hade producerat på gården.

Margit:

Ja det är en tanke som jag efteråt har tänkt på så mycket. Men jag minns ju här på rännnet lagret av majs på rännnet, för det kunde man gå och trampa i. Och det måste väl ha varit så, jag har frågat dom som har kommit hit på senare tider varför vi hade majs och då säger man att majsen var så väldigt billig på 1930-talet så den importerades. Men sedan har man också på senare tider sagt att det blev inget gott fläsk av vassle och majs, (skratt) det hade vi ingen känsla av då utan att det var fint.

Erna:

Ni hade mjölnare. Levde mjölnaren på det här lilla som kunde bli på en så pass liten kvarn.

Margit :

Ja, han hade alltså fri bostad och så hade han då med tanke på mejeriet så hade han mjölk, och smör och ost och mjöl fick han ju gratis. Och så hade han en bit av jorden där han odlade potatis och sånt, och jag tror att han helt och hållet levde på detta. Det var andra tider.

Erna:

Nu mals här egentligen bara på onsdagskvällarna under några timmar och på beställning och på beställning när man kommer med guidade turer. Annars är det ju ingenting som Slöta Natur och Hembygdsförening lever på den här malningen. Vi kan väl säga att Slöta Natur och Hembygdsförening till stor del lever på tipspromenaderna man har på Ålleberg. Det hör ju egentligen inte hit, men nu kommer vi osökt in på den verksamhet vi har idag och då tycker jag vi kan prata med Gerd Sandberg som är nybliven ordförande sedan i år helt enkelt.

Gerd Sandberg

När man sitter och lyssnar till Margit så känner man ju naturligtvis en stor tacksamhet och glädje över att en förening kan få en så här fin gåva som en kvarn och en hel kvarnmiljö. Men man känner också det stora ansvaret som vilar på oss som förening att sköta oss nu. Att se till att den här anläggningen hålls så fräsch och fin att besökare vill komma hit och att man uppfyller önskemålen också från givarna. Att det ska vara ett kulturminne som bevaras och att efterkommande generationer ska ha möjlighet att få komma hit och få en aning om hur det har sett ut en gång och hur det gamla bondesamhället fungerade. Det är inte helt självklart idag för barn som växer upp; varifrån kommer

vetebullen har jag frågat några barn och barn vet att bullar bakar man av mjöl ; men var kommer då mjölet ifrån, det kommer från en påse och påsen kommer från affären och hur den kommer dit, ja det är nog med en lastbil men sedan kan det vara litet knepigt att få leden bakåt. Så det här med att se när vetekornen kommer ner i kvarnen och krossas och blir till mjöl, det är en viktig kunskap och jag vet att det kommer många besökare hit på våren och försommaren, det har Margit och Birgit berättat att det kommer skolklasser och dagisgrupper och de upplever mycket här på Mellomkvarn. Barn älskar ju vatten och bara det är ju en höjdare för oss som finns på Falbygden och inte precis är bortskämda med den varan. Hit kommer också bussresor, sällskapsresor . Hit kommer personalgrupper och också privata sällskap och njuter av miljön. Man slår sig ner här på den gröna, granna gräsplanen, på stolarna och bänkarna eller man tar sig en promenad ut på den östra vandringsleden som också utgår härifrån. Man kan, som Erna sa, beställa guidning i kvarnen där man kan få köpa det biodynamiskt odlade mjölet. Man kan också få recept och har man riktig tur så har mjölnare Strandh gjort ett provbak så man får smaka på limporna för att försäkra sig om att det är bra råvaror.

Om man kommer hit som turist så beror det litet på när på året man kommer och när på dagen också. Från maj månad och fram till slutet av augusti så har man möjlighet att besöka den här kvarnen på onsdagskvällar mellan klockan 19 och 21. På fredagskvällar, som vi har hört tidigare, så är kaffekvarnen öppen för det kulturella utbudet och då har föreningen en speciell programkommitté som ser till att det blir blandad underhållning under juni och juli månad. Det är verkligen trivselkvällar där man där man lyssnar på något kulturellt, man dricker kaffe med hembakat bröd och så en viktig sak, man umgås och pratar och har det riktigt trivsamt en stund. Hit till kaffekvarnen kommer både turister utifrån och men också besökare som finns runt omkring på Falbygden och som är boende här. Jag sa förut att kaffekvarnen den kan man hyra och det kan man göra genom Turistbyrån i Falköping. Här finns också möjlighet att få att få servering, om man så beställer, utav folk som jobbar här ideellt.

Från Mellomkvarn utgår den östra vandringsleden och jag som sitter här och blickar ut över själva ingången till vandringsleden kan ju se att rallarrosen gör sitt absolut sista försök att blomma, det är som en allé fram mot den vackra vandringsleden. Om man går här så har man stor nytta av gummistövlar vid den här tiden på året eftersom klimatet är som det är. En ryggsäck med fika är inte heller så dumt och så förstås en kikare. Det är nämligen så att i det här området så trivs fåglar och hade jag varit en fågel här så skulle jag ha stortrivts uppe i trädtopparna. Här måste man ha en vidunderlig utsikt, inte bara ner över vattnet utan också långt bortåt Ålleberg och jag tror man ser ända till Karleby.

På våren är det stort pådrag här för då går larmet om det lilla dragplåstret vid Mellomkvarn, den lilla strömstaren som dyker upp här varje år.

Strömstaren, ja inte för inte har den fått sitt namn. De bygger sitt bo i muren alldeles bakom vattenfallet och det är en härlig syn att litet på håll sitta och titta på hur strömstareparet kämpar med födan och för att stoppa in den i munnen på ungarna som sitter där bakom vattnet.

Här kan man också få lyssna till näktergalen och jag skulle vilja säga minst 50 andra fåglar som jag inte ens kan namnen på. Det är som en fågelkör här på våren. Sedan är det ju så att fågellivet avstannar, eller i varje fall sången avstannar fram emot midsommartid. Men de finns kvar här, det är jag säker på.

Utmed vandringsleden kan var och en göra sina egna upptäckter utifrån den person som man själv är. Har man barn med sig så är det säkert inga problem att hitta aktiviteter . För ett tag sedan såg jag en liten pojke stå här med en pinne och fiskade i bäcken och han stod och plaskade och om han fick napp det vet jag inte – men ändå. Om man är intresserad av växter så har man alla möjligheter här. Det är nästan som att vandra i ett norrländskt landskap, med bäckar och spångar.

En bit fram på leden så finns det en grillplats med goda möjligheter att grilla om man har något gott med sig i ryggsäcken, och varför inte baka något av det där mjölet som man köpte hos mjölnaren för en stund sedan. Pinnbröd och stekpannebröd det är inte dumt med litet smör på. Stigen slingrar sig utmed bäcken upp genom ravinerna och på många ställen kan man se i bäckfåran hur skifferlagren går upp i dagen. Det är faktiskt litet intressant det där om man är litet geologiskt intresserad och ser i ett historiskt perspektiv bakåt till den förhistoriska tiden när jorden bildades. Ser man de här skifferlagren så förstår man att här har en gång varit en djungel med stora frodiga gröna blad som har pressats samman till de här skifferlagren. Det är ett svindlande perspektiv som möter en.

Utmed stigen passerar man rester av kvarnarna och det är väl skyltat med information så det är bara att läsa och begrunda och med sin egen fantasi föreställa sig hur livet en gång har varit här. Stigen mynnar ut uppe vid Näteredes kvarn och då får man vackert gå vägen tillbaka om man så vill eller traska runt på stora vägen för att komma tillbaka hit till Mellomkvarn igen. En promenad, väl värd att genomföra.

Erna:

Hembygdsföreningen här har ju ytterligare en liten pärla som jag åkte förbi på resan hit ner och det är Tomtens kvarn, den får vi inte glömma. Den är också verkligen värd ett besök. Vi stannar till här och även här brusar kvarnbäcken. Kvarnen har varit i bruk under ganska många år som föreningen har haft den och det är Olle Johansson som har malt här. Han har malt varje söndag, och det är bara den allra sista tiden som man inte har kunnat mala. Jag tror det är en reovering som behövs, kvarnen står stilla just nu. Tomtens kvarn sköts på ett fint sätt av Olle och Karin Johansson som bor nästgårds i det gula huset bredvid och ser till den här kvarnen på bästa sätt. Det är ju den kvarnen som var sist i bruk här, fram till 1958 och där finns en rejäl bostad med rum och kök i ena ändan av kvarnen, och denna bostad är uppmöblerad idag och man kan besöka den.

Vi kan ju ta oss en titt in i den intressanta kvarnen, men som jag sa så mal vi inte just nu. Däremot utgår en av vandringslederna från Tomtens kvarn, och jag rekommenderar en vandring, den är mycket vacker och jag tror att Gerd får ta er med på en tur på den.

Gerd:

Ja, vandringsleden som utgår från Tomtens kvarn kallas för den västra vandringsleden och om man hör ordet vandringsled så tänker man kanske att den går man väl på en 20 minuter en halvtimme om det är så där ett par kilometer, men den här leden är egentligen väldigt speciell. Så om du har ryggsäck och bra på fötterna och kanske en liten kikare även här så har du säkert att göra ett par timmar om du dessutom har bra fantasi när du vandrar. För den här vandringsleden skulle jag vilja säga går genom ett genuint Falbygdskt kulturlandskap, ett odlingslandskap. Det sägs att i ett odlingslandskap, eller kulturlandskap, ska det ingå vissa ingredienser, vatten – inte alltid finns det – men här finns det gott om det, beteshagar och ängar, vägar och stigar, gamla husgrunder och stenmurar, fält och fasta fornlämningar. Och tänk, på den här slingan på två kilometer, här kan du faktiskt hitta allt det här. Men det är också en konst att kunna läsa naturen.

Här tog det abrupt slut.